

Тривожність у предикторній структурі фрустраційних станів школярів різних вікових груп

Prakhova S. A. Anxiety in the prediction structure of frustration states of schoolchildren of various age groups / S. A. Prakhova // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University, G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine / scientific editing by S. D. Maksymenko, L. A. Onufriieva. – Issue 41. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2018. – P. 302–312.

S. A. Prakhova. Anxiety in the prediction structure of frustration states of schoolchildren of various age groups. The article presents the analysis of prediction structure of frustration states occurrence experienced by schoolchildren and the importance of this phenomenon of anxiety in this structure, which is considered in the work as a potential determinant of frustration states. It is noted in the article that for the moment the issue has an obvious social background. It is clearly evident within certain social groups, in particular schoolchildren who are the most vulnerable to the negative impact of constant changes occurring in various social establishments and institutions. The results of experimental study of the level of anxiety and its interrelation with frustration reactions of pupils of different age groups (juniors, teenagers, and young adults) are presented.

On the basis of quantitative and qualitative analysis of the content of school anxiety test scales, a qualitative variety of anxiety states and fears experienced by the pupils of different age groups has been noted. The differences in the degree of anxiety experienced by the pupils with different profiles of frustration reactions have been analyzed. It has been found that the level of anxiety in the group of pupils with the predominance of non-constructive reactions to frustration situations is much higher than that of the pupils with the predominance of constructive forms of frustration reaction.

The analysis of correlation relations between frustration and anxiety scales has been presented. It demonstrates positive correlations between the most non-constructive combination of frustration reactions of pupils (extrapunitive and self-defense) and the anxiety test scales as social stress, general school anxiety, fear of knowledge examination and fear of self-expression.

The distribution of data in accordance with the factor analysis of loads in the profiles of pupils of different age groups (juniors, teenagers, and young adults) has been analyzed.

Key words: frustration states, predictive structure, determinants, junior schoolchildren, teenagers, youths.

С. А. Прахова. Тривожність у предикторній структурі фрустраційних станів школярів різних вікових груп. Статтю присвячено аналізу предикторної структури появи фрустраційних станів у школярів і значущості у цій структурі феномену тривожності, яка у роботі розглядається як потенційна детермінанта фрустраційних станів. Зазначено, що на сьогоднішній день ця проблема має виражений соціальний контекст, що яскраво проявляється в межах окремих соціальних груп, зокрема учнів шкіл, які є найвразливішими до негативного впливу постійних змін, що відбуваються в різних суспільних установах та інстанціях.

Представлено результати експериментального дослідження рівня тривожності та її взаємозв'язку з фрустраційними реакціями учнів різних вікових груп (молодші школярі, підлітки, юнаки). На основі кількісно-якісного аналізу змісту шкал тесту шкільної тривожності констатовано якісне різноманіття переживання тривожних станів і страхів учнями різних вікових груп. Проаналізовано відмінності у ступенях вираження тривожності в учнів із різними профілями фрустраційного реагування. Установлено, що показники рівня тривожності у групі учнів із переважанням неконструктивних реакцій на фрустраційні ситуації є в рази вищими, ніж в учнів із переважанням конструктивних форм фрустраційного реагування.

Представлено аналіз кореляційних зв'язків між шкалами фрустрації та тривожності, який показав наявність додатних кореляцій між найбільш неконструктивним поєднанням фрустраційних реакцій учнів (екстрапунітивно-самозахисними) та такими шкалами тесту тривожності, як переживання соціального стресу, загальна шкільна тривожність, страх ситуації перевірки знань і страх самовираження.

Проаналізовано розподіл даних відповідно до факторного аналізу навантажень у профілях учнів різних вікових груп (молодші школярі, підлітки, юнаки).

Ключові слова: фрустраційні стани, предикторна структура, детермінанти, молодші школярі, підлітки, юнаки.

Постановка проблеми. Складна геополітична ситуація в Україні за декілька останніх років стала невід'ємною частиною життя українського суспільства, що виводить на новий рівень проблему фрустраційних станів та особистісної тривожності, які певною мірою вже давно стали іманентною складовою соціального буття. На сьогоднішній день ця проблема має чітко окреслений соціальний контекст, який найгостріше проявляється в

межах окремих соціальних груп, зокрема школярів, які є найуразливішими до негативного впливу хаотичних змін, що постійно відбуваються в різних суспільних установах та інстанціях, у тому числі й в освіті. У зв'язку з цим, **мета статті** – проаналізувати рівень предикторного впливу тривожності на виникнення фрустраційних станів сучасних школярів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ураховуючи неоднозначність і багатоаспектність підходів щодо визначення структури й сутності фрустраційних станів, особливої актуальності набуває вивчення питання детермінації їх виникнення та перебігу. Теоретичні й емпіричні дослідження, проведені в руслі зазначеної проблеми, демонструють широке різноманіття чинників і опосередковуючих факторів, що безпосередньо пов'язані з фрустраційними станами.

У процесі вивчення континууму появи психічних станів (у тому числі й фрустраційних) більшість дослідників називають дві змінні: ситуацію (як зовнішній чинник) і сукупність внутрішніх психологічних особливостей [8]. Серед великого загалу можливих детермінант ми виокремили низку психологічних змінних, які у випадку негативної полярності виступають дефініціями особистісної вразливості, що, в свою чергу, є чинниками, які тією або іншою мірою обумовлюють процес виникнення фрустраційних станів. Особливий інтерес, відповідно до цілей нашого дослідження, викликає розгляд існуючих наукових підходів до окресленої проблеми з точки зору її детермінації саме психологічними чинниками.

Значущим визнається наявність опосередкованого зв'язку між фрустраційними станами і тривожністю. Ця тема в останні десятиліття стала важливим напрямком досліджень сучасних психологів. У цьому контексті працюють такі дослідники, як В. Астапов [1], О. Кузнецова [3], А. Шамне [11] та ін. Зокрема, О. Кузнецова на основі експериментальних даних доводить, що за високого рівня тривожності в юнацькому віці суттєво знижується можливість для її опредметнення, яка складається з уміння суб'єкта співвідносити тривожність із конкретними особистісними проблемами або соціальними ситуаціями (у тому числі й фрустраційними) і тим самим опосередковує стан дифузної напруги та значно послаблює можливості для адаптації [3].

У цьому аспекті виявляється цікавою думка психологів, які досліджують зміни сприймання феномену тривоги у разі зна-

чущих змін ступеня фрустрації. Тут тривога розглядається як чинник, що впливає на формування міжособистісних взаємовідносин індивіда, його ціннісних орієнтирів, уваги до власних емоційних переживань і їх проявів. У роботах української дослідниці А. Шамне робиться акцент на типології взаємозв'язків фрустраційних реакцій і тривожності саме у молодшому шкільному віці та на визначенні психологічних особливостей молодших школярів із підвищеним рівнем хвилювання і різними реакціями на фрустраційні ситуації [11]. Питання такого зв'язку в підлітків порушується у колективній монографії українських психологів Н. Токаревої, А. Шамне, Н. Макаренко, які по-новому розглянули проблему розвитку сучасного підлітка в системі психолого-педагогічного супроводу [10].

У контексті нашого дослідження саме особистісна тривожність постає як одна з детермінант виникнення фрустраційних станів. При цьому, мається на увазі тільки її деструктивна функція, оскільки ми підтримуємо думку низки авторів (М. Левітов, Ч. Спілбергер, К. Ізард та ін.), які стверджують, що за нормального рівня тривожність може виконувати важливу адаптивну функцію, а її наявність є обов'язковим елементом для життєдіяльності особистості, яка нормально інтегрується в суспільство. Однак її підвищений і високий рівень можуть, навпаки, носити патогенний характер і негативно впливати на розвиток і діяльність людини [4].

Особливо деструктивним є потенційний вплив тривожності на мотиваційну сферу – вона може безпосередньо шкодити процесу постановки мети, а, за словами А. Прихожан, вона має ще й власну спонукальну силу і стійкі форми реалізації у поведінці з переважанням в останніх компенсаторних і захисних механізмів [8]. Водночас незадоволення провідних потреб дитини може набувати гіпертрофованого характеру, що напряму пов'язано з реакціями на фрустраційні ситуації, у яких вона опинилася. Висока тривожність є показником суб'єктивного неблагополуччя особистості, для якої оточуючий світ видається ворожим [9]. У зв'язку з цим, серйозно ускладнюється процес правильної оцінки фрустраційної ситуації, ставлення до якої змінюється під впливом афекту і є чинником появи деструктивної поведінки [5].

У розробленій нами комплексній моделі структурно-динамічного підходу до розуміння фрустрації особистісні детермінанти (до яких ми відносимо і тривожність) впливають на відповід-

ну фрустраційну реакцію, що визначає появу стану фрустрації, часте повторення якого, в свою чергу, призводить до поглиблення негативної полярності тих особистісних якостей, які лежали в основі первинної реакції. Іншими словами, представлені вище психічні явища є взаємообумовленими: фрустрація впливає на тривожність, а тривожність – на фрустрацію [6].

Виклад основного матеріалу. Експериментальне дослідження проводилось на базі Криворізького науково-технічного металургійного ліцею № 16 із залученням учнів різних вікових груп (молодші школярі, підлітки, юнаки). Загальна вибірка учнів, задіяних у дослідженні, склала 383 особи. Для визначення рівня тривожності було використано стандартизовану психодіагностичну методику «Тест шкільної тривожності Філліпса». Ця методика передбачена для роботи з учнями молодшого та середнього шкільного віку, однак у рамках представленого дослідження ми розширили зазначені вікові межі включно до раннього юнацького віку (шляхом адаптації та часткової модифікації окремих питань тесту). Для визначення типів і напрямків фрустраційних реакцій учнів було використано методику «малюнкової фрустрації» С. Розенцвейга (дитячий і дорослий варіанти тесту).

Інтерпретація психологічного змісту шкал тесту Філліпса дає змогу зробити висновок про якісне різноманіття переживання шкільної тривожності учнями різних вікових груп. Як бачимо з рис. 1, ступінь вираження параметрів тривожності учнів, у своїй більшості, коливається на межі низького й підвищеного рівнів (N = 383).

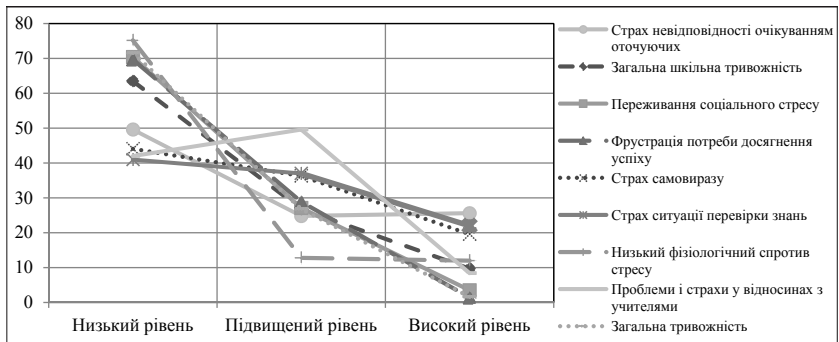

Рис. 1. Діаграма рівнів тривожності учнів різних вікових груп

Високі показники характерні для трьох шкал: «страх невідповідності очікуванню оточуючих» (25,6%), «страх ситуації перевірки знань» (22%) і «страх самовираження» (19,6%). Ці дані можуть свідчити про те, що учні з такими параметрами орієнтуються на значущість інших в оцінці своїх результатів, учинків і думок, їм притаманні сильні (часто негативні) переживання у разі виникнення ситуацій, пов'язаних із необхідністю саморозкриття і демонстрації власних здібностей і можливостей.

Аналіз кореляційних зв'язків між шкалами фрустрації та тривожності показав наявність додатних кореляцій між найбільш неконструктивним поєднанням фрустраційних реакцій учнів (E/ED) та такими шкалами тесту тривожності Філліпса, як «переживання соціального стресу» ($r = 0,316$ при $p < 0,05$), «загальна шкільна тривожність» ($r = 0,359$ при $p < 0,01$), «страх ситуації перевірки знань» ($r = 0,280$ при $p < 0,01$), «страх самовираження» ($r = 0,479$ при $p < 0,01$) та «загальна тривожність» ($r = 0,200$ при $p < 0,01$), які поєднуються з наявністю від'ємних кореляцій між потребово-наполегливими реакціями (визначаються одними з найконструктивніших) і такими шкалами, як «переживання соціального стресу» ($r = -0,389$ при $p < 0,05$) та «фрустрація потреби досягнення успіху» ($r = -0,407$ при $p < 0,01$).

У ході розподілу загальної вибірки учнів на групи (за віковою ознакою) нами були відзначені такі особливості: у молодших школярів усі три шкали мають доволі високі показники («страх самовираження» (24,6%), «страх ситуації перевірки знань» (35,4%), «страх невідповідності очікуванню оточуючих» (27,5%)), у молодших підлітків межу 20% перевищили тільки дві шкали («страх самовираження» (24%) і «страх ситуації перевірки знань» (21%)), а в групах старших підлітків та юнаків на перше місце за величиною показників вийшла тільки шкала «страх невідповідності очікуванню оточуючих» (старші підлітки – 29,7%, юнаки – 27,2%). Така статистика є наслідком вікових змін, що безпосередньо впливають на емоційний стан дитини, пов'язаний із процесом дорослішання і суттєвими особистісними змінами.

Для нашого дослідження було важливо простежити відмінності у ступенях вираження тривожності в учнів із різними профілями реагування на фрустраційні ситуації. Було встановлено, що майже за всіма шкалами тесту Філліпса показники рівня тривожності у групі учнів із переважанням неконструктивних реакцій на фрустраційні ситуації (рис. 2) є в рази вищими (приблизно

на 15–20%), ніж в учнів із переважанням конструктивних форм фрустраційного реагування. Наявність показників підвищеного рівня тривожності свідчить про те, що учні цієї групи більшість фрустраційних ситуацій сприймають як потенційно небезпечні, що і провокує відповідну реакцію самозахисного характеру. З іншого боку, високі показники за шкалами методики Філліпса можуть провокувати і реакції іншого типу – інтропунітивного, що виявляється у надмірному самозвинуваченні та зацикленні на почутті власної провини.

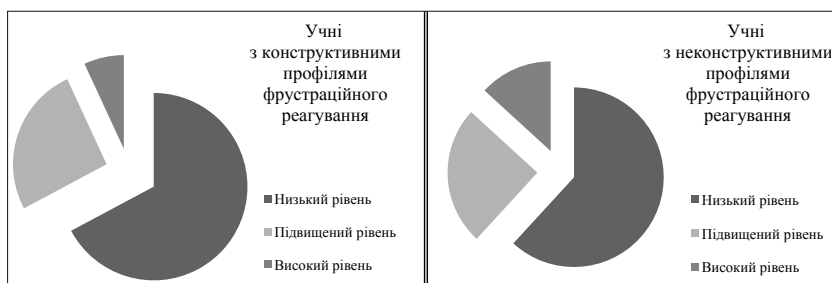

Рис. 2. Діаграма рівнів тривожності у групах учнів із переважанням конструктивних і неконструктивних профілів реакцій на фрустраційні ситуації

Детальніший аналіз рівня тривожності учнів різних вікових категорій (у групі учнів із переважанням неконструктивних профілів фрустраційного реагування) показав динаміку зменшення рівня тривожності у процесі дорослішання (молодші школярі – 50%, молодші підлітки – 43,8%, старші підлітки – 28,3%, юнаки – 28%). Виявлена тенденція може бути свідченням зменшення значущості показника тривожності при формуванні екстрапунітивного стилю реагування на фрустраційні ситуації з переходом від молодшого до старшого підліткового і раннього юнацького віку.

На другому етапі роботи зі статистичними даними було застосовано процедуру *факторного аналізу* з використанням методу верімакс-обертання головних компонент. У результаті – масив експериментальних даних був розбитий на структурні компоненти (фактори), які інтерпретувалися як причина спільної мінливості деяких вихідних параметрів фрустрації. Відповідно до поставлених завдань направлений факторний аналіз проводився окремо для кожної вікової вибірки учнів (молодші шко-

лярі, підлітки (молодші й старші), юнаки). Усього до цієї статистичної процедури було залучено 78 змінних, із яких у фінальну матрицю (після проведення кореляційного аналізу) увійшли тільки 65 (із них 8 направлені на визначення рівня тривожності за окремими параметрами методики Філліпса), що внаслідок ітерацій (молодші підлітки – 4, молодші школярі та старші підлітки – 5, юнаки – 6) розділилися на три (у вибірці учнів молодшого шкільного і підліткового віку) та чотири (у вибірці учнів раннього юнацького віку) фактори. У цій статті наводимо тільки дані, що стосуються взаємозв'язку рівня тривожності та фрустрації (всі інші параметри аналізуються в окремих публікаціях).

У *молодшому шкільному віці* ($N = 102$) «тривожно-інтернальний фактор» пояснив 10,3% дисперсії. Аналіз даних показав наявність у цієї вікової категорії прямого зв'язку між неконструктивними реакціями на фрустрацію і високим рівнем тривожності.

У вибірці учнів *молодшого підліткового віку* ($N = 100$) тривожність також увійшла до першого «особистісно-адаптаційного» фактора, який увібрав 28,2% дисперсії. Цей фактор показав наявність зв'язку між потребово-наполегливими реакціями на фрустрацію і тривожністю, самоставленням, особистісними рисами й адаптацією. У молодших підлітків (на відміну від молодших школярів) ці показники мають позитивну полярність. При цьому всі дані за шкалами тривожності представлені з від'ємним знаком, що свідчить про опосередкований зв'язок між конструктивними типами реакцій на фрустраційні ситуації і, відповідно, низьким рівнем тривожності учнів молодшого підліткового віку.

Факторна структура у *старших підлітків* ($N = 111$) також представлена трьома факторами, де параметри тривожності увійшли до «особистісно-адаптаційного» фактора, що пояснює 29,8% дисперсії даних. До цього фактора разом із тривожністю потрапили шкали всіх використаних у дослідженні методик у поєднанні з імпульсивним типом реакцій на фрустраційні ситуації (зі зворотним значенням $(-0,402)$). За своїм змістовним наповненням цей фактор більш наближений до показників молодших школярів, ніж молодших підлітків. Зокрема, він включив у себе високі показники тривожності (за всіма шкалами тесту Філліпса у діапазоні від 0,542 до 0,861).

На основі аналізу факторних навантажень можна говорити про те, що структура особистості старшого підлітка суттєво ускладнюється (порівняно з двома попередніми віковими гру-

пами), що безпосередньо впливає на особливості формування представленої вище моделі. Симптомокомплекс ознак першого фактора можна розглядати як прояв класичної підліткової кризи, що є результатом неправильного ставлення дорослих і суспільства загалом до особистості підлітка. Їм часто притаманне негативне ставлення до навчальної діяльності й учнівських обов'язків, безвідповідальність, низький самоконтроль, індивідуалізм та інші особистісні характеристики, що ускладнюють процес формування профілю фрустраційного реагування учнів цієї вікової категорії.

Розподіл змінних за факторними навантаженнями для учнів *раннього юнацького віку* ($N = 70$) представлений чотирифакторною моделлю. Відсоток дисперсії розподілився приблизно рівномірно між усіма факторами, зокрема перший фактор «три-возможно-екстернальний» увібрав 12,1% дисперсії даних. У цьому факторі абсолютно всі показники тривожності мають позитивне спрямування (у діапазоні від 0,576 до 0,923) у поєднанні з інтрапунітивно-самозахисним типом фрустраційних реакцій (0,454). Таке співвідношення психологічних характеристик провають агресивні реакції на фрустраційні ситуації, що проявляються у формі засудження та звинувачення себе з явним домінуванням почуття провини та докорів сумління.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. У ході проведеного експериментального дослідження було встановлено, що тривожність відіграє значну роль у формуванні предикторної структури фрустраційних станів. У процесі факторизації даних було констатовано, що показники тривожності увійшли хоча б до одного з факторів у всіх чотирьох вибірках учнів. Однак їх вага залежно від типу і напрямку фрустраційного реагування змінювалася відповідно до полярності позитивного чи негативного знакового виразу. Перспективним напрямком дослідження є детальніше вивчення зв'язку тривожності та фрустраційних станів у розрізі тривалого лонгітюдного дослідження.

Список використаних джерел

1. Астапов В. М. Тревожность у детей / Валерий Михайлович Астапов. – Москва : ПЕРСЭ, 2008. – 160 с.
2. Зайцев Ю. А. Тревожность в подростковом и раннем юношеском возрасте / Ю. А. Зайцев, А. А. Хван. – Кемерово : Кузбасская государственная педагогическая академия, 2006. – 112 с.

3. Кузнецова О. В. Типы реакций на фрустрирующие ситуации при разном уровне личностной тревожности / О. В. Кузнецова // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. – 2007. – № 2. – С. 114–118.
4. Левитов Н. Д. О психических состояниях человека / Николай Дмитриевич Левитов. – Москва : Просвещение, 1964. – 360 с.
5. Носенко Е. Л. Позитивні цінності як чинник особистісного розвитку суб'єктів навчання : монографія / Е. Л. Носов, Р. О. Труляев. – К. : Освіта України, 2014. – 192 с.
6. Прахова С. А. Психологічна природа, зміст та структура феномену фрустрації / С. А. Прахова // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. – 2015. – Т. 11. – С. 207–216.
7. Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика / А. М. Прихожан. – Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2000. – 304 с.
8. Прохоров А. О. Смысловая регуляция психических состояний / А. О. Прохоров // Психологический журнал. – 2009. – Т. 30. – № 2. – С. 5–17.
9. Ткаченко О. А. Наукове розуміння особистісного досвіду в контексті функціонування та розвитку особистості / О. А. Ткаченко // Актуальні проблеми психології в закладах освіти. – 2013. – № 3. – С. 15–21.
10. Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу : монографія / Н. М. Токарева, А. В. Шамне, Н. М. Макаренко. – Кривий Ріг : ТОВ ВНП «ІНТЕРСЕРВІС», 2014. – 312 с.
11. Шамне А. В. Теорія та практика психосоціального розвитку у підлітково-юнацькому віці : [монографія] / А. В. Шамне. – Київ : ТОВ ВНП «Інтерсервіс», 2015. – 488 с.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Astapov V. M. Trevozhnost' u detej / Valerij Mihajlovich Astapov. – Moskva : PERSJe, 2008. – 160 s.
2. Zajcev Ju. A. Trevozhnost' v podrostkovom i rannem junosheskom vozraste / Ju. A. Zajcev, A. A. Hvan. – Kemerovo : Kuzbasskaja gosudarstvennaja pedagogicheskaja akademija, 2006. – 112 s.

3. Kuznecova O. V. Typy reakcij na frustrirujushhie situacii pri raznom urovne lichnostnoj trevozhnosti / O. V. Kuznecova // Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta im. H. A. Nekrasova. – 2007. – № 2. – S. 114–118.
4. Levitov N. D. O psihicheskikh sostojanijah cheloveka / Nikolaj Dmitrievich Levitov. – Moskva : Prosveshhenie, 1964. – 360 s.
5. Nosenko E. L. Pozytyvni cinnosti jak chynnyk osobystisnogo rozvytku sub'ektiv navchannja : monografija / E. L. Nosov, R. O. Truljajev. – K. : Osvita Ukrai'ny, 2014. – 192 s.
6. Prahova S. A. Psihologichna pryroda, zmist ta struktura fenomenu frustracii' / S. A. Prahova // Aktual'ni problemy psihologii' : zb. nauk. pr. Instytutu psihologii' imeni G. S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny / za red. S. D. Maksymenka. – 2015. – T. 11. – S. 207–216.
7. Prihozhan A. M. Trevozhnost' u detej i podrostkov: psihologicheskaja priroda i vozrastnaja dinamika / A. M. Prihozhan. – Voronezh : Izdatel'stvo NPO «MODJeK», 2000. – 304 s.
8. Prohorov A. O. Smyslovaja reguljacija psihicheskikh sostojanij / A. O. Prohorov // Psihologicheskij zhurnal. – 2009. – T. 30. – № 2. – S. 5–17.
9. Tkachenko O. A. Naukove rozuminnja osobystisnogo dosvidu v konteksti funkcionuvannja ta rozvytku osobystosti / O. A. Tkachenko // Aktual'ni problemy psihologii' v zakladah osvity. – 2013. – № 3. – S. 15–21.
10. Tokareva N. M. Suchasnyj pidlitok u systemi psihologo-pedagogichnogo suprovodu : monografija / N. M. Tokareva, A. V. Shamne, N. M. Makarenko. – Kryvyj Rig, TOV VNP «INTERSERVIS», 2014. – 312 s.
11. Shamne A. V. Teorija ta praktyka psyhosocial'nogo rozvytku u pidlitkovo-junac'komu vici : [monografija] / A. V. Shamne. – Kyi'v : TOV VNP «Interservis», 2015. – 488 s.

Received February 27, 2018

Revised March 22, 2018

Accepted April 17, 2018